

ОСКАРЖЕННЯ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ РІШЕНЬ, ДІЙ ТА БЕЗДІЯЛЬНОСТІ ТАКОГО КОЛЕГІАЛЬНОГО СУБ'ЄКТА ПУБЛІЧНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ, ЯК ЦЕНТРАЛЬНА ВИБОРЧА КОМІСІЯ

APPEAL IN ADMINISTRATIVE JUDICIARY DECISIONS, ACTIONS AND INACTION OF THE COLLEGIATE ENTITY OF PUBLIC ADMINISTRATION AS THE CENTRAL ELECTION COMMISSION

Цвіркун Ю.І.,

*кандидат юридичних наук,
докторант кафедри адміністративного та господарського права
Запорізького національного університету,
суддя Вищого адміністративного суду України*

Статтю присвячено дослідженню особливостей порядку оскарження рішень, дій та бездіяльності Центральної виборчої комісії в порядку адміністративного судочинства. Визначено особливості цього виду оскарження. Наведено приклади судової практики такого оскарження.

Ключові слова: Центральна виборча комісія, вибори, виборчий процес, суб'єкти виборчого процесу, результати виборів, спори, які виникли поза межами виборчого процесу.

Статья посвящена исследованию особенностей порядка обжалования решений, действий и бездействий Центральной избирательной комиссии в порядке административного судопроизводства. Определены особенности этого вида обжалования. Приведены примеры судебной практики такого обжалования.

Ключевые слова: Центральная избирательная комиссия, выборы, избирательный процесс, субъекты избирательного процесса, результаты выборов, споры, возникшие вне избирательного процесса.

The article studies the peculiarities of the appeal of the decisions, actions and inactions of the Central Election Commission in administrative proceeding. The features of this type of appeal. Examples jurisprudence of this appeal.

Key words: Central Election Commission, election, election process, electoral subjects, results of election, disputes arising out of the election process.

Постановка проблеми. Вибори є невід'ємним елементом суспільно-політичного життя. Від процесу захисту гарантованого статтею 71 Конституції України загального, рівного і прямого виборчого права залежить ступінь демократизму політичного режиму. Обмеження доступу до оскарження рішення, дії чи бездіяльності суб'єкта владних повноважень, яким допущено порушення виборчих прав, свобод або законних інтересів громадянина, означає перехід до авторитарних методів здійснення влади.

Актуальність дослідження питання щодо порядку оскарження в адміністративному судочинстві рішень, дій та бездіяльності Центральної виборчої комісії полягає в тому, що саме цим колегіальним суб'єктом публічної адміністрації очолюється система виборчих комісій та комісій з референдуму, які утворюються для організації підготовки та проведення виборів в Україні, а також встановлюються та офіційно оприлюднюються результати виборів Президента України, народних депутатів України та всеукраїнського референдуму в цілому в Україні, із якими часто у сучасних умовах буття «виборець» не погоджується.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми. М.І. Смоковичем у монографії «Правове регулювання розгляду виборчих спорів: теоретичний та практичний аспекти» досить детально досліджено

теоретичні, адміністративно-правові і практичні питання правового регулювання розгляду судами та іншими органами виборчих спорів [1]. Однак дослідженню проблеми щодо оскарження в адміністративному судочинстві рішень, дій та бездіяльності такого колегіального суб'єкта публічної адміністрації, як Центральна виборча комісія до цього часу не приділено уваги вченими, а тому суттєвих наукових робіт у цьому напрямі не існує.

Виклад основного матеріалу дослідження. Статус і повноваження Центральної виборчої комісії, а також порядок її роботи визначені Конституцією України [2] та, зокрема, Законами України «Про Центральну виборчу комісію» [3], «Про вибори народних депутатів України» [4], «Про вибори Президента України» [5], Регламентом Центральної виборчої комісії [6].

Стаття 1 Закону України «Про Центральну виборчу комісію» [3] встановлює, що Центральна виборча комісія (далі – Комісія) є постійно діючим колегіальним державним органом, який діє на підставі Конституції України, цього та інших законів України і наділений повноваженнями щодо організації підготовки і проведення виборів Президента України, народних депутатів України, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів, всеукраїнського і місцевих референдумів у порядку

та в межах, встановлених цим та іншими законами України [3].

Частину третьою статті 6 Закону України «Про Центральну виборчу комісію» передбачено, що до складу Комісії входять 15 членів Комісії [3].

В силу статті 12 Закону України «Про Центральну виборчу комісію» за результатами розгляду та обговорення на засіданні Комісії питання порядку денного Комісія ухвалює рішення у формі постанови. Рішення, ухвалені Комісією, можуть бути змінені лише самою Комісією з власної ініціативи або на підставі рішення суду. Рішення Комісії може бути оскаржене до суду в порядку, встановленому цим та іншими законами України [3].

Звернення до суду за захистом виборчих прав має особливу правову природу. Основне навантаження щодо захисту цих прав несуть суди адміністративної юрисдикції, до підсудності яких віднесені всі спори, пов'язані з виборчим процесом.

Пунктом 6 частини другої статті 17 Кодексу адміністративного судочинства України встановлено, що юрисдикція адміністративних судів поширюється на публічно-правові спори щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом [7].

Статтями 172–179 Кодексу адміністративного судочинства України встановлено особливості розгляду виборчих спорів адміністративними судами, норми вказаних статей є спеціальними порівняно з іншими нормами Кодексу.

На думку М.І. Смоковича, визначальним щодо прийняття та розгляду виборчих справ за особливостями, встановленими статтями 172–179 Кодексу адміністративного судочинства України, є те, хто може звернутися до суду в такому порядку, тобто хто може бути позивачем у справі, яка має розглядатися за зазначеними особливостями, та чи виник цей спір під час виборчого процесу, – лише в цьому разі такий спір пов'язаний з виборчим процесом [8, с. 27–34].

Перелік суб'єктів, яким законодавство України надає право оскарження рішень та дій (бездіяльності), що порушують виборчі права громадян, є вичерпним. Частиною першою статті 171 Кодексу адміністративного судочинства України передбачено, що право оскаржувати рішення, дії чи бездіяльність виборчих комісій, комісій з референдуму, членів цих комісій мають суб'єкти відповідного виборчого процесу (крім виборчої комісії), а також ініціативна група референдуму, інші суб'єкти ініціювання референдуму [7].

Пленум Вищого адміністративного суду України у пункті 3.3 постанови від 1 листопада 2013 року № 15 «Про практику застосування адміністративними судами положень Кодексу адміністративного судочинства України під час розгляду спорів щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом», роз'яснив: «Визначальним для визначення виборчого спору, який повинен вирішуватися за особливостями, встановленими статтями 172–179 Кодексу адміністративного судочинства України, є предмет спору щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом та які виникли в межах виборчого про-

цесу. Якщо сторонами спору є перераховані вище особи, але спір не пов'язаний з виборчим процесом, то такий спір, у разі поширення на нього юрисдикції адміністративних судів, повинен вирішуватися за загальними правилами, встановленими Кодексом адміністративного судочинства України».

Під виборчим процесом потрібно розуміти здійснення суб'єктами виборчого процесу виборчих процедур щодо підготовки та проведення відповідних виборів у строки, передбачені законодавством, які починаються у законодавчо визначений термін та закінчуються офіційним оприлюдненням результатів виборів (вибори Президента України) або через законодавчо встановлений строк після цього оприлюднення.

Пов'язаність правовідносин з виборчим процесом полягає в тому, щоб ці правовідносини виникли в межах виборчого процесу й стосувалися підготовки та проведення виборів.

Якщо розглядати процедуру оскарження рішень, дій чи бездіяльності, допущеної Центральною виборчою комісією під час виборів народних депутатів, то статтею 12 Закону України «Про вибори народних депутатів України» передбачено, що суб'єктами виборчого процесу є: 1) виборець; 2) Центральна виборча комісія, а також інша виборча комісія, утворена відповідно до цього Закону; 3) партія, що висунула кандидата в депутати; 4) кандидат у депутати, зареєстрований у порядку, встановленому цим Законом; 5) офіційний спостерігач від партії, яка висунула кандидатів у депутати в загальнодержавному окрузі, від кандидата в депутати в одномандатному окрузі, від громадської організації, який зареєстрований у порядку, встановленому цим Законом [4].

За Законом України «Про вибори Президента України» (стаття 12) суб'єктами виборчого процесу є: 1) виборець; 2) виборча комісія, утворена відповідно до цього Закону та Закону України «Про Центральну виборчу комісію»; 3) кандидат на пост Президента України, зареєстрований у порядку, встановленому цим Законом; 4) партія, яка висунула кандидата на пост Президента України; 5) офіційний спостерігач від партії – суб'єкта виборчого процесу, від кандидата на пост Президента України, від громадської організації, який зареєстрований у порядку, встановленому цим Законом [5].

Частина перша статті 14 Закону України «Про всеукраїнський референдум» передбачає, що суб'єктами ініціювання всеукраїнського референдуму є Український народ, Верховна Рада України у випадках та порядку, встановлених Конституцією України та цим Законом [9].

Усім цим суб'єктам, крім виборчих комісій, законом надано право під час виборчого процесу оскаржувати в суді рішення, дії чи бездіяльність Центральної виборчої комісії шляхом подання до суду відповідної позовної заяви. Водночас обов'язковою умовою щодо звернення до суду із відповідними позовами є те, щоб існував факт порушення прав, свобод та інтересів щодо участі у виборчому процесі такого суб'єкта особисто.

Щодо строків звернення до суду, то в цьому випадку на обчислення строків, встановлених статтями 172–177, не поширюються правила частин другої–десятої статті 103 Кодексу адміністративного судочинства України. Вони обчислюються календарними днями і годинами і не можуть бути поновлені. Позовні заяви, апеляційні скарги, подані після закінчення цих строків, суд залишає без розгляду.

Якщо звернутися до частини третьої статті 172 Кодексу адміністративного судочинства України, якою передбачено, що рішення, дії або бездіяльність Центральної виборчої комісії щодо встановлення нею результатів виборів чи всеукраїнського референдуму оскаржуються до Вищого адміністративного суду України, а всі інші рішення, дії або бездіяльність Центральної виборчої комісії, члена цієї комісії оскаржуються до Київського апеляційного адміністративного суду, то постає питання в який строк можуть бути подані відповідні позовні заяви до адміністративного суду, щоб він вважався не пропущеним.

В свою чергу, статтею 172 Кодексу адміністративного судочинства України регулюються лише строки щодо оскарження рішення, дії чи бездіяльності виборчих комісій, комісії із референдуму, членів цих комісій. Так, відповідно до частини 6 статті 172 Кодексу адміністративного судочинства України позовні заяви щодо рішень, дій чи бездіяльності виборчої комісії, комісії з референдуму, членів цих комісій може бути подано до адміністративного суду в п'ятиденний строк із дня ухвалення рішення, вчинення дії або допущення бездіяльності. А частина сьома передбачає, що позовні заяви щодо рішень, дій чи бездіяльності виборчої комісії, комісії з референдуму, членів цих комісій, що мали місце до дня голосування, може бути подано до адміністративного суду у строк, встановлений частиною шостою цієї статті, але не пізніше двадцять четвертої години дня, що передує дню голосування [7].

Вочевидь, законодавець включив до поняття «виборча комісія» також і Центральну виборчу комісію. Однак норми цієї статті викладені не вдало для логічного сприйняття закону, оскільки частиною 5 тієї самої статті передбачено, що рішення, дії чи бездіяльність виборчих комісій, комісії з референдуму, членів цих комісій, за винятком рішень, дій чи бездіяльності, що визначені частинами третьою–четвертою цієї статті, оскаржуються до місцевого загального суду як адміністративного суду за місцезнаходженням відповідної комісії.

Є підстави вважати, що в цих нормах законодавець узагальнив строки оскарження рішень, дій чи бездіяльності виборчих комісії усіх рівнів і встановив його в межах п'яти днів із моменту ухвалення рішення, вчинення дії або допущення бездіяльності, але не пізніше двадцять четвертої години дня, що передує дню голосування.

На нашу думку, враховуючи імперативний характер норм процесуального адміністративного права щодо строків звернення до суду та в цьому випадку застереження закону щодо неможливості їх поновлення, доцільно було б передбачити окремою части-

ною строки оскарження рішень, дій чи бездіяльності Центральної виборчої комісії.

Щодо апеляційного оскарження судових рішень у справах цих категорій, то частиною сьомою статті 177 Кодексу адміністративного судочинства України передбачено, що судами апеляційної інстанції є відповідні апеляційні адміністративні суди. Судом апеляційної інстанції у справах, розглянутих відповідно до частини третьої статті 172 цього Кодексу Київським апеляційним адміністративним судом, є Вищий адміністративний суд України. У свою чергу, варто зазначити, що вимоги до апеляційної скарги у відповідних категоріях справ передбачено статтею 187 Кодексу адміністративного судочинства України, тобто є загальними.

Застосування скорочених строків звернення до суду у випадку оскарження рішень дій чи бездіяльності виборчих комісій стало, на наш погляд, причиною можливості подання позовної заяви чи апеляційної скарги без документа, що підтверджує сплату судового збору. Так, за правилами частини 9 статті 172 Кодексу адміністративного судочинства України суд приймає позовну заяву щодо рішення, дії чи бездіяльності виборчої комісії, комісії з референдуму або члена відповідної комісії до розгляду незалежно від сплати судового збору. У разі несплати судового збору на момент вирішення справи суд одночасно вирішує питання про стягнення судового збору відповідно до правил розподілу судових витрат, встановлених цим Кодексом [7].

Відповідно до пункту 2 постанови Пленуму Вищого адміністративного суду України від 1 листопада 2013 року № 15 «Про практику застосування адміністративними судами положень Кодексу адміністративного судочинства України під час розгляду спорів щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом» спори, які виникли поза межами виборчого процесу або не стосуються виборчого процесу (проведення та підготовки виборів), не належать до виборчих спорів у розумінні Кодексу адміністративного судочинства України, а тому визначення судової юрисдикції таких спорів та їх розгляд здійснюється в загальному порядку.

Відповідний висновок можна зробити у зв'язку з таким аналізом.

Особливості провадження у справах, пов'язаних із процесом виборів, визначені статтями 172–179 Кодексу адміністративного судочинства України.

За приписами частини третьої статті 172 Кодексу адміністративного судочинства України рішення, дії чи бездіяльність Центральної виборчої комісії щодо встановлення нею результатів виборів оскаржуються до Вищого адміністративного суду України.

Тобто, якщо спір щодо встановлення результатів виборів виник під час виборчого процесу, то рішення, дії чи бездіяльність Центральної виборчої комісії оскаржуються до Вищого адміністративного суду України за правилами частини третьої статті 172 Кодексу адміністративного судочинства України.

Київський апеляційний адміністративний суд як суд першої інстанції за приписами частини тре-

тьої статті 172 Кодексу адміністративного судочинства України вирішує адміністративні справи щодо оскарження рішення, дії або бездіяльності Центральної виборчої комісії як суб'єкта виборчого процесу (за винятком рішень, дій чи бездіяльності щодо встановлення результатів виборів, які вирішуються Вищим адміністративним судом України) та члена цієї комісії, якщо ці рішення, дії або бездіяльність прийняті (вчинені) у межах виборчого процесу і пов'язані з ним. Судові рішення Київського апеляційного адміністративного суду у відповідних справах можуть бути оскаржені у строки, визначені частиною п'ятою статті 177 Кодексу адміністративного судочинства України. Такі справи підлягають розгляду в апеляційному порядку з урахуванням особливостей, встановлених статтями 172–179 Кодексу адміністративного судочинства України.

У свою чергу, окружному адміністративному суду підсудні справи щодо оскарження рішень, дій або бездіяльності Центральної виборчої комісії (за винятком рішень, дій чи бездіяльності щодо встановлення результатів виборів), що прийняті (вчинені) нею за межами виборчого процесу або не пов'язані з ним, (частина друга статті 18 Кодексу адміністративного судочинства України). Отже, у цьому випадку відповідний колегіальний суб'єкт публічної адміністрації не є суб'єктом виборчого процесу, тому такі справи мають бути розглянуті і вирішені окружним адміністративним судом протягом розумного строку, але не більше місяця з дня відкриття провадження у справі. Крім того, порядок і строки апеляційного оскарження судових рішень, ухвалених у таких справах, встановлені статтею 186 Кодексу адміністративного судочинства України.

У частині четвертій статті 18 Кодексу адміністративного судочинства України закріплено, що Вищому адміністративному суду України як суду першої інстанції підсудні справи щодо встановлення Центральною виборчою комісією результатів виборів.

В абзаці другому підпункту 5.2. пункту 5 Постанови Пленуму Вищого адміністративного суду України від 1 листопада 2013 року № 15 «Про практику застосування адміністративними судами положень Кодексу адміністративного судочинства України під час розгляду спорів щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом» робиться висновок про те, що норма частини четвертої статті 18 Кодексу адміністративного судочинства України не дублює норму щодо правил предметної підсудності, визначених частиною третьою статті 172 Кодексу адміністративного судочинства України, а вказує на те, що такі справи можуть виникати за межами виборчого процесу, вони підсудні Вищому адміністративному суду України як суду першої інстанції та повинні розглядатися за загальними правилами, а не за особливостями, визначеними статтями 172–179 Кодексу адміністративного судочинства України.

Отже, розгляд спорів, пов'язаних із рішеннями, діями та бездіяльністю Центральної виборчої комісії поза межами виборчого процесу, але, пов'язаних із встановленням результатів виборів, і які стосуються

правомірності набуття виборної посади, за позицією Вищого адміністративного суду України, здійснюється за загальними правилами організації адміністративного судочинства, у тому числі щодо предметної підсудності та строків звернення до суду, без особливостей адміністративного процесу, передбачених статтями 172–177 Кодексу адміністративного судочинства України.

Позов у відповідній частині обґрунтовано тим, що, «незважаючи на те, що на цей час Центральною виборчою комісією достеменно відомо про грубі порушення виборчого законодавства під час чергових виборів народних депутатів України 28 жовтня 2012 року, що привело до недостовірного встановлення результатів виборів в одномандатному виборчому окрузі № 133 (Київський район м. Одеси) та ухвалення протиправного рішення щодо реєстрації обраним народним депутатом особи без наявних для цього правових підстав, відповідач ухилився від розгляду питання по суті та відреагував на порушення виборчого законодавства шляхом надання формальної відповіді про відсутність у нього повноважень і не вжив жодного заходу, спрямованого на захист і реалізацію конституційних прав виборців».

Зазначену вище постанову від 12 вересня 2013 року у справі № П/800/551/13 Вищий адміністративний суд України мотивував тим, що постійно діючий характер діяльності Центральної виборчої комісії як державного органу відображений як у преамбулі та статті 1 Закону України від 30 червня 2004 року № 1932-IV «Про Центральну виборчу комісію», так і в загальних повноваженнях, якими її наділено. Так, безпосередні повноваження Центральної виборчої комісії щодо реалізації і захисту виборчих прав громадян України та права на участь у референдумах закріплені у статті 17 Закону України «Про Центральну виборчу комісію». Крім того, ця стаття окремо закріплює повноваження Центральної виборчої комісії на здійснення контролю за додержанням вимог законодавства України про вибори і референдуми (п. 3 ч. 1 ст. 17) та на здійснення контролю за дотриманням політичними партіями, іншими суб'єктами виборчого процесу та процесу референдуму вимог законодавства про вибори і референдуми (п. 9 ч. 1 ст. 17). Аналіз цих положень Закону України «Про Центральну виборчу комісію» свідчить про те, що в той час як Центральна виборча комісія наділена певним колом повноважень, які вона здійснює протягом виборчого (референдумного) процесу, закон прямо передбачає також й інші повноваження – ті, що здійснюються Центральною виборчою комісією постійно.

У цьому судовому рішенні Вищий адміністративний суд України підсумовує, що саме здійснення контролю за додержанням законодавства про вибори не лише суб'єктами виборчого процесу і не лише під час виборчого процесу, а й постійно, як це визначено пунктом 3 і пунктом 9 частини першої статті 17 Закону України «Про Центральну виборчу комісію», свідчить про дійсно постійно діючий характер діяльності Центральної виборчої комісії.

На наш погляд, позиція Вищого адміністративного суду України у відповідній справі щодо цих позовних вимог є досить обґрунтованою, оскільки суд на підставі аналізу норм чинного на той час виборчого законодавства вказав про дійсно постійно діючий характер діяльності Центральної виборчої комісії.

Водночас у разі відмови в задоволенні позову в частині вимог про визнання бездіяльності відповідача протиправною суд вказав на відсутність у законодавстві України механізмів реагування з боку Центральної виборчої комісії на порушення вимог виборчого законодавства, про які стало відомо після завершення виборчого процесу.

У свою чергу, як підкреслював голова Верховного Суду США Д. Ренквіст, ціллю суду є збереження балансу між захистом прав людини та іншими конституційними проблемами [13]. На наш погляд, наявність таких прогалин у виборчому праві України не додає авторитету єдиному законодавчому органу влади, оскільки таким чином закріплюється уникнення відповідальності органу, від якого залежить по суті рівень гарантій прав та свобод людини обирати та бути обраним та який здійснює свою діяльність не тільки під час виборчого процесу. Суд, який найчастіше піддається звинуваченню у «незаконності» ухвалених рішень, у таких умовах не може і не має право забезпечити всі вимоги сторін.

Однак умови, у яких відбувається реалізація виборчих прав громадян під час і поза виборчим процесом, охоплюють різноманітні економічні, соціальні, політичні, інформаційні та інші факти. Тому

немає підстав недооцінювати їх значення і звинувачувати тільки недосконалість юридичних норм. Як вважає М.С. Матейкович, очевидним є те, що в умовах економічної нестабільності, низького життєвого рівня, відсутності незалежних засобів масової інформації, широкомасштабного прихованого тиску на виборців зі сторони владних структур та найбільших фінансово-промислових груп уникнути фальсифікації дійсного волевиявлення виборців не дасть змоги навіть ідеальне законодавство [14, с. 111].

Висновки. Підсумовуючи викладене, можна зробити висновок, що саме на суди адміністративної юрисдикції покладається тягар у складних умовах реформування правової системи відновлювати справедливість та рівень довіри громадян до влади. Прогалини в законодавстві та поширена відсутність нормативного регулювання багатьох правовідносин із виборчими комісіями, що пов'язані з процесом виборів, а також тих, які виникають поза виборчим процесом, не залишають вибору судам застосовувати закон, що регулює подібні правовідносини (аналогія закону), а за відсутності такого закону виходити із конституційних принципів і загальних засад права (аналогія права).

Отже, норми, якими регулюється порядок оскарження в адміністративному судочинстві рішень, дій та бездіяльності такого колегіального суб'єкта публічної адміністрації, як Центральна виборча комісія, потребують неабиякого удосконалення з урахуванням європейських стандартів та врахування якомога більшої кількості можливих ситуацій, що виникають у сучасних умовах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Смокович М.І. Правове регулювання розгляду виборчих спорів: теоретичний і практичний аспекти : [монографія] / М.І. Смокович. – К. : Юрінком Інтер, 2014. – 576 с.
2. Конституція України від 28 червня 1996 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ligazakon.ua>.
3. Про Центральну виборчу комісію : Закон України від 30 червня 2004 р. № 1932-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ligazakon.ua>.
4. Про вибори народних депутатів України : Закон України від 17 листопада 2011 р. № 4061-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ligazakon.ua>.
5. Про вибори Президента України : Закон України від 5 березня 1999 р. № 474– XIV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ligazakon.ua>.
6. Регламент Центральної виборчої комісії : Постанова Центральної виборчої комісії від 26 квітня 2005 р. № 72 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ligazakon.ua>.
7. Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 р. № 2747-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ligazakon.ua>.
8. Смокович М.І. Юрисдикція адміністративних судів: проблеми визначення спорів щодо їх пов'язаності з виборчим процесом / М.І. Смокович // Юридична Україна. – 2012. – № 12.
9. Про всеукраїнський референдум : Закон України від 6 листопада 2012 р. № 5475– VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ligazakon.ua>.
10. Постанова Вищого адміністративного суду України у справі № П/800/99/13 від 8 лютого 2013 р. // Єдиний державний реєстр судових рішень. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/29333049>.
11. Постанова Вищого адміністративного суду України у справі № П/800/236/13 від 6 червня 2013 р. // Єдиний державний реєстр судових рішень. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/31839419>.
12. Постанова Вищого адміністративного суду України у справі № П/800/551/13 від 12 вересня 2013 р. // Єдиний державний реєстр судових рішень. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/33521250>.
13. Renquist D. Supreme Court. – N. Y., 1989. – 187 р.
14. Матейкович М.С. Избирательное право и избирательный процесс : [учеб. пособие] / М.С. Матейкович. – М. : Норма : ИНФА-М, 2010. – 288 с.